

कोविड १९ आणि टाळेबंदी दरम्यान
महिला व मुलांवर होणाऱ्या हिंसेसंदर्भात
काम करणाऱ्यांसाठी मार्गदर्शिका
कोविड- १९

हिंसेसंदर्भात काम करणाऱ्यांसाठी मार्गदर्शिका

सेंटर फॉर इन्क्व्वायरी इन टू
हेल्थ ऍण्ड अलार्ड्ड थीम्स
(सेहत) मुंबई

कोविड १९ आणि टाळेबंदी दरम्यान महिला आणि मुलांवर होणाऱ्या हिंसेसंदर्भात काम करणाऱ्यांसाठीची मार्गदर्शिका

प्रस्तावना

कोरोना विषाणूचा उद्रेक होण्याआधीही महिलांवरील हिंसाचाराचे जागतिक प्रमाण (VAW) जास्तच होते. तेव्हाही, प्रत्येक तीन पैकी एक महिला शारीरिक/लैंगिक हिंसाचाराची बळी होती^१. युनायटेड किंगडम, जर्मनी, ब्राझील आणि अमेरिकेसह अनेक देशांमध्ये कोविड-१९ साठीच्या काळात महिलांवरील हिंसाचार वाढत असल्याच्या बातम्या आहेत. एका अहवालानुसार, फेब्रुवारी २०२० मध्ये हुबेई प्रांतातील जिंगझो या शहरातील पोलिस ठाण्यात मागील वर्षातील या कालावधीच्या तुलनेत घरगुती हिंसाचाराच्या तिप्पट घटनांची नोंद झाली^२. भारतात महिलांवरील होणारा हिंसाचार वाढत असल्याची नोंद राष्ट्रीय महिला आयोग (NCW) तसेच चाईल्डलाईन सारख्या सरकारी स्त्रोतांकडून करण्यात आली आहे^३.

लिंगभाव आधारित नियम, सामाजिक-आर्थिक स्थिती, जाती, वर्ग, धर्म, अपंगत्व आणि लैंगिकता यामुळे महिलांच्या आरोग्यसेवापर्यंत पोहोचण्यावर मर्यादा येतात परंतु कोविडच्या साथीमुळे आरोग्यसेवापर्यंत पोहोचणे महिलांसाठी अधिकच कठीण बनले आहे. कोविड-१९चा सामना करण्यासाठी लागू करण्यात आलेल्या टाळेबंदी (लॉकडाउन) आणि संचारबंदी/येण्याजाण्यावरील निर्बंध यासारख्या व्यापक उपायांनी आर्थिक अडचणी, अनिश्चितता वाढविली आहे तसेच घरातील स्त्रियांवरील घरकाम आणि कुटुंबियांची काळजी घेण्याचा भार वाढविला आहे. महिलांवर होणाऱ्या हिंसेसाठी हे जोखमीचे घटक मानले गेले आहेत. महिलांवरील होणाऱ्या हिंसेच्या वाढत्या घटनांच्या अहवालाची दखल घेत संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या (यू.एन.) विविध संस्थांनी महिलांवर होणाऱ्या हिंसेला कोविडच्या साथी मागून शांत पावलांनी येणारी साथ/शॅडो पॅन्डेमिक म्हटले आहे^४.

संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सर्वसाधारण सचिव यांनी सर्व देशांच्या सरकारांना महिलांवर होणाऱ्या हिंसेला प्रतिबंध करण्यासाठी आणि हिंसा होत असल्यास त्यापासून सुटका होण्यासाठी आवश्यक अशा सर्व सेवा सुविधांचा समावेश देशाच्या कोविड

^१ जागतिक आरोग्य संघटना (२०१३). महिलांवर होणाऱ्या हिंसेचे जागतिक आणि प्रादेशिक अंदाज : लैंगिक जोडीदाराकडून होणाऱ्या हिंसेचे आणि इतरांकडून होणाऱ्या लैंगिक हिंसेचे प्रमाण (प्रीव्हलन्स) आणि आरोग्यवर होणारे परिणाम. जिनिव्हा : जागतिक आरोग्य संघटना. (मूळ भाषा : इंग्रजी)

^२ जागतिक आरोग्य संघटना (मार्च २६, २०२०). कोविड १९ आणि महिलांवर होणारी हिंसा; आरोग्यसेवा क्षेत्र/आरोग्य सेवा यंत्रणा हे करू शकतात. <https://www.who.int/reproductivehealth/publications/emergencies/COVID-19-VAW-full-text.pdf?ua=1> या संकेतस्थळावरून मिळवला. (मूळ भाषा : इंग्रजी)

^३ द इकनॉमिक्स टाइम्स (एप्रिल १७, २०२०). भारतातही टाळेबंदीच्या काळात महिलांवर होणाऱ्या हिंसेत प्रचंड वाढ. ५८७ तक्रारी आल्या. राष्ट्रीय महिला आयोग <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/india-witnesses-steep-rise-in-crime-against-women-amid-lockdown-587-complaints-received-ncw/articleshow/75201412.cms> या संकेतस्थळावरून मिळवला. (मूळ भाषा : इंग्रजी)

^४ यू एन विमेन (२०२०). कोविड १९ आणि महिला आणि मुलींवर होणारी हिंसा थांबविणे - एक संक्षिप्त अहवाल. <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/issue-brief-covid-19-and-ending-violence-against-women-and-girls-en.pdf?la=en&vs=5006> या संकेतस्थळावरून मिळवला. (मूळ भाषा : इंग्रजी)

१९ ला तोंड देण्यासाठी केलेल्या आराखड्याचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून करण्याची विनंती केली होती. थोडक्यात पाहता जगभरातील सरकारांनी खालील पाऊले उचलावी असे सुचविले गेले होते.

- कोविड १९च्या साथीच्या काळात महिलांवर होणाऱ्या हिंसेला तोंड देण्यासाठी अधिक संसाधनांची सोय करावी तसेच पुरावा आधारित प्रक्रियांचा यात समावेश करावा.
- कोविड १९च्या काळात ज्यांच्यावर हिंसा होत आहे अशा महिलांसाठी असलेल्या सर्व सुविधांचे बळकटीकरण करावे व त्या सर्व सुविधा वापरणाऱ्या महिलांचा खाजगीपणा जपला जाईल अशी सोय करावी.
- महत्त्वाच्या सर्व प्रणालींची, सुविधांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आणि कुचराई झाल्यास कोणत्याही दिरंगाई शिवाय दंडात्मक कारवाई करण्यासाठीची क्षमता वाढवावी.
- महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून धोरणात्मक बदल, समस्यांचे निराकरण आणि रोगमुक्ती या बाबींची आखणी करावी.
- कोविड १९चा महिलांवर होणाऱ्या हिंसेवरील परिणाम समजून घेऊन त्यानुसार भविष्यातील प्रतिसाद धोरणाची आखणी करता यावी याकरिता लिंग-आधारित माहितीचे संकलन व्हावे^५.

भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय आणि महिला व बाल विकास मंत्रालय ह्यांनी या दिशेने एक पाऊल टाकले आहे. आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने काढलेल्या आदेशात महिलांवर होणाऱ्या हिंसेसंदर्भातील सर्व सेवा अत्यावश्यक सेवा असून त्या सर्व आरोग्यकेंद्रातून पुरविल्या गेल्या पाहिजेत असे म्हटले आहे. महिला व बालविकास मंत्रालयाने त्यांची हेल्पलाईन आणि वन स्टॉप क्रायसिस सेंटर देखील अत्यावश्यक सेवा असल्याचे आणि टाळेबंदीच्या काळातही त्या सुरु राहतील असे जाहिर केले^६.

भारत सरकारच्या सर्व राज्यांना लागू केलेल्या मार्गदर्शिका

आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने त्यांच्या कोविड १९साठीच्या काळात अत्यावश्यक सेवा पुरविण्यासाठीच्या मार्गदर्शिकेत असे नमूद केले आहे की, “शारीरिक आणि लैंगिक हिंसा पीडित व्यक्तींना नेमून दिलेल्या पद्धतीनुसार सेवा देण्यात याव्या. समाज कल्याण विभागाच्या अंतर्गत पुरविल्या जाणाऱ्या आधार सेवा, एन.जी.ओ., वन स्टॉप क्रायसिस सेंटर आणि हेल्पलाईन यांची पीडित महिलांना माहिती देण्यात यावी.”

Shadow Pandemic ची शक्यता गृहीत धरून हिंसापीडित व्यक्तींना सरकारी रुग्णालयात देण्यात येत असलेल्या वैद्यकीय सेवा आणि सहाय्य सेवांचा अत्यावश्यक सेवांत समावेश होणे एक स्वागताई बाब आहे.

^५ यू एन न्यूज (एप्रिल ६, २०१३). कोविड १९च्या संकटकाळात जागतिक स्तरावर महिला आणि मुलींवर होणारी हिंसा थांबविण्यासाठी सुरु असलेल्या कारवाईला संयुक्त राष्ट्रसंघाचा (यूएन) पाठिंबा. <https://news.un.org/en/story/2020/04/1061132> या संकेतस्थळावरून मिळवला. (मूळ भाषा : इंग्रजी)

^६ भारत सरकार, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय. (एप्रिल १३, २०२०) कोविड १९च्या साथीत अत्यावश्यक सेवा सुरु ठेवण्यासाठी मार्गदर्शिका. <https://www.mohfw.gov.in/pdf/EssentialservicesduringCOVID19updated0411201.pdf> या संकेतस्थळावरून मिळवला. (मूळ भाषा : इंग्रजी)

सध्याची गरज लक्षात घेऊन हिंसापीडित महिलांना मदत आणि सेवा पुरविण्यासाठी, या मार्गदर्शिकेत कोविड-१९ दरम्यान आपत्कालीन हस्तक्षेपासाठी विशिष्ट मार्गदर्शक तत्वांचा तपशील दिलेला आहे. ही मार्गदर्शिका हिंसापीडित महिलांना सेवा देणाऱ्या विविध क्षेत्रातील व्यावसायिकांसाठी व्यापक दृष्टीकोनातून विकसित केली गेली आहे. ते या मार्गदर्शिकेचा उपयोग प्रत्यक्ष परिस्थिती आजमावण्याकरिता व कोविड-१९ व देशव्यापी टाळेबंदीचा संदर्भ लक्षात घेऊन त्यांच्या सेवांमध्ये बदल करण्याकरिता करू शकतात.

जागतिक आरोग्य संघटनेने केलेल्या सूचना^९ :

- अत्यावश्यक सेवांनी महिलांवर होणाऱ्या हिंसेला प्रतिसाद देण्यासाठी सज्ज राहणे, कोविड १९साठी प्रतिसाद योजना आखणे आणि शारीरिक अंतर पालनाचे नियम पाळून ते अंमलात आणणे.
- पिडीत व्यक्तींसाठी आरोग्य सुविधांनी स्थानिक पातळीवर उपलब्ध सुविधांची माहिती एकत्रित करावी. (जसे हॉट लाईन, आश्रय गृह कौटुंबिक, लैंगिक हिंसेच्या प्रकरणात मदत करणारी केंद्र, समुपदेशन केंद्र) आणि त्यांना आवश्यक त्या ठिकाणी जोडून द्यावे किंवा या प्रकरणात आपत्कालीन परिस्थितीत हस्तक्षेप करणाऱ्या केंद्राने इतर सुविधांकरता संदर्भित करावे.
- आरोग्यक्षेत्रातील सेवा देणाऱ्यांना महिलांवर होणाऱ्या हिंसेतील जोखीम व तिचे आरोग्यावर होणारे विपरित परिणाम यांची माहिती असणे व त्या संदर्भात सहाय्य देण्याची कौशल्ये असणे आवश्यक आहे.
- वस्ती/समुदायातील व्यक्तींमध्ये महिलांवर होणाऱ्या हिंसेचा वाढलेला धोका, संपर्कात राहण्याची आवश्यकता आणि पिडीत व्यक्तीसाठी कोठे मदत उपलब्ध आहे याबद्दल जागरूकता निर्माण करणे, हिंसा करणारी व्यक्ती घरात असताना महिलेशी संपर्क साधणे, ती सुरक्षित आहे का हे सुनिश्चित करणे हे महत्त्वाचे आहे, हे त्यांना माहित असले पाहिजे. हिंसापीडित महिलेला मदत करणाऱ्या सेवा सुविधांची माहिती त्यांच्याकडे असावी.

आरोग्य क्षेत्र वगळता इतर संस्थांकरता शिफारसी :

- पुरेशी निवासाची जागा उपलब्ध आहे याची खात्री करून घेणे आणि कोविड-१९ संदर्भातील कामासाठी सदर जागा उपलब्ध करून न देणे, आवश्यक असल्यास आश्रय/निवारा गृहाची जागा / क्षमता वाढविणे जसे की हॉटेलची जागा आश्रय गृहासाठी घेणे.
- टाळेबंदीच्या परिस्थितीतही हिंसापीडित महिलांसाठी उपलब्ध सेवांविषयी माहिती महिलांपर्यंत पोहचते आहे याची खातरजमा करणे.

^९ जागतिक आरोग्य संघटना (मार्च २६, २०२०). कोविड १९ आणि महिलांवर होणारी हिंसा; आरोग्यसेवा क्षेत्र / आरोग्य सेवा यंत्रणा हे करू शकतात. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331699/WHO-SRH-20.04-eng.pdf?ua=1> या संकेतस्थळावरून मिळवला. (मूळ भाषा : इंग्रजी)

मार्गदर्शिकांची उद्दिष्टे

- रुग्णालयात, वन स्टॉप सेंटर, कुटुंब समुपदेशन केंद्र (FCC) किंवा वस्ती पातळीवर काम करणाऱ्या समुपदेशकांना कोविड १९ च्या काळात हिंसेचा सामना करणाऱ्या पिडीत व्यक्तींना मनोसामाजिक आधार देण्यास तसेच फोनद्वारे समुपदेशन करण्यात सहाय्य करणे.
- साथीच्या काळात होणाऱ्या हिंसेपासून सुटका मिळविण्यासाठी आणि टाळेबंदीच्या काळात आणि त्यानंतरही महिलांच्या ज्या चिंता / समस्या असतील त्यांचे निराकरण करण्यासाठी व्यवहारात वापरता येऊ शकतील अशा सूचना देणे.
- पोलिस, बालकल्याण समिती, वस्ती पातळीवरील संस्था तसेच इतर आवश्यक सर्वांशी संपर्क साधून सर्वसमावेशक सेवा देण्यास मदत करणे.

आपत्कालीन परिस्थितीत हस्तक्षेप करण्यासाठी मार्गदर्शिका

अ) आपत्कालीन परिस्थितीत मदत करणाऱ्या केंद्रांना आवश्यक सेवांचे भाग म्हणून मान्यता देणे

प्रशासनाच्या वतीने टीम मधील सदस्यांना सुरक्षित राखण्यासाठी आणि या सर्व सेवा पुरवता येणे शक्य व्हावे यासाठी विशिष्ट पावले उचलली पाहिजेत.

१. हिंसा पिडीत महिलांसोबत काम करणाऱ्या टीमकरिता विश्वसनीय आणि सुरक्षित प्रवासाच्या सुविधांची तरतूद.
२. फेस मास्क/मुख पट्ट्या, हँड सॅनिटायझर्स सारख्या संरक्षक साधनांची तरतूद.
३. हिंसापिडीत महिलांना पोलिस स्टेशन, आश्रय गृह, रुग्णालये आणि न्यायालयात घेऊन जाण्याची गरज भासल्यास त्यांना प्रवासात अडचण येऊ नये यासाठी ओळखपत्रांची तरतूद.

ब) टीमची तयारी आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षिततेची खबरदारी घेणे :

१. विषाणूचा संसर्ग टाळण्यासाठी साबण-पाण्याने हात धुणे, डोळे, नाक, तोंडाला हात न लावणे.
२. स्वतः आणि अन्य व्यक्ती यांत कमीतकमी एक मीटरचे अंतर ठेवणे (ही व्यक्ती कोणीही असू शकते, जसे की सेवा पुरविणारे, सेवार्थी, रुग्ण, सेवा घेण्यासाठी आलेल्या महिला इत्यादी).
३. जर आपली तब्येत ठीक नसेल तर वन स्टॉप सेंटरच्या नोडल ऑफिसरना सूचित करावे. आजारपणाची शक्यता वाटल्यास तातडीने वैद्यकीय सल्ला आणि उपचार घ्यावे आणि घरात कुटुंबियांपासून शारीरिक अंतर राखून राहावे, अशावेळी टीमच्या अन्य सदस्यांबरोबर संपर्कात रहावे.
४. नोडल ऑफिसरच्या सल्ल्याने गरोदर महिला आणि आरोग्याच्या तक्रारी असलेल्या टीम सदस्यांना सोयीस्कर अशा प्रकारे कामाच्या तासांची, कामाच्या पाळीची आखणी करावी. टीमचे सदस्य लांबून / घरून करू शकतील

अशी कामे ओळखावी, उदाहरणार्थ सेवा देणाऱ्या अन्य संस्थांना फोन करून त्यांची माहिती संसाधन निर्देशिकेत (रिसोर्स डिरेक्टरी) अद्ययावत ठेवणे.

५. कामाचे नियोजन अशा प्रकारे करावे जेणेकरून टीमच्या ४ सदस्यांना आळीपाळीने वन स्टॉप क्राईसीस सेंटरची जबाबदारी घेता येईल. कामाच्या आठवड्यातील प्रत्येक दिवशी टीम मधील २ सदस्य रुग्णालयात उपस्थित असतील हे पहावे.
६. पीडितांना सुरक्षिततेच्या उपायांची माहिती द्यावी, समुपदेशनादरम्यान योग्य शारीरिक अंतर ठेवावे आणि मास्क / मुखपट्टीचा वापर करावा.

क) टाळेबंदीच्या काळात आपत्कालीन हस्तक्षेप (क्रायसिस इंटरव्हेंशन) करताना उपयोगी धोरणे

१. महिलेला वन स्टॉप सेंटरला का यावेसे वाटले / तिला आज फोन का करावासा वाटला हे विचारावे आणि तिची तातडीची/सध्याची निकडीची गरज काय आहे ते जाणून घ्यावे.
२. ती घरी परत गेली तर ती सुरक्षित राहू शकेल का याची चाचपणी करून तिच्या सुरक्षिततेचा अंदाज घ्यावा.
३. जर महिला घरी परत जाऊ इच्छित असेल तर शारीरिक सुरक्षिततेच्या दृष्टीने तुला पुढील संदेश द्यावे / पुढील बाबी तिच्या लक्षात आणून द्याव्या.
 - महिलेकडे फोन आहे का हे जाणून घ्यावे आणि ती मानसिक आधार मिळवण्यासाठी हेल्पलाईन व्यतिरिक्त आपल्या कुटुंबिय, मित्रमैत्रिणी, शेजारी यांच्या संपर्कात राहू शकते का ते जाणून घ्यावे. महिला ह्या हितैषीना तिला नियमितपणे फोन करायला सांगू शकते व ते तिच्या सुरक्षिततेची, ठीक असण्याची खात्री करून घेऊ शकतात.
 - कोणत्याही परिस्थितीत हिंसेचे समर्थन होऊ शकत नाही हे तिला स्पष्ट करावे.
 - जर शारीरिक हिंसेत वाढ झाली असेल तर हिंसक वागणूक थांबवण्यासाठी इतर कुटुंबियांना सहभागी करून घेणे / इतर कुटुंबियांशी या विषयी बोलणे शक्य आहे का यावर चर्चा करावी. ज्यांच्यावर महिलेचा विश्वास आहे अशा एखाद्या शेजाऱ्यांशी हिंसेविषयी बोलण्यास महिलेला प्रोत्साहित करावे, जेणेकरून ही व्यक्ती हिंसा होत असल्यास हस्तक्षेप करू शकेल.
 - हिंसेची गंभीरता लक्षात घेऊन तिला १०३ ह्या पोलिस क्रमाकांची माहिती द्यावी. या क्रमांकावर फोन केल्यास पोलिस लगेचच महिलेच्या घरी पोहोचून हिंसेच्या घटनेत हस्तक्षेप करतात. महाराष्ट्र सरकारच्या १०० ह्या हेल्प लाइन विषयीही माहिती द्यावी.
 - तिला सेहतच्या २४-७ हेल्पलाईनची माहिती द्यावी. जेणेकरून ती टाळेबंदी मुळे घरातून बाहेर पडू शकत नसेल तरी फोनद्वारे मदत मिळवू शकते.
 - जर हिंसेचे प्रमाण जास्त असेल तर महिलेला घरातून बाहेर पडून जवळच्या पोलिसाशी संपर्क करण्यास किंवा जवळच्या पोलिस स्टेशनमध्ये जाण्यास व तक्रार नोंदविण्यास सांगावे.

- जर महिलेने आश्रय गृहात राहण्याचा किंवा तिच्या नातेवाईकांकडे जाण्याचा निर्णय घेतला तर त्या ठिकाणी ती सुरळीतपणे पोहोचावी यासाठी पोलिसांच्या मदतीने योग्य ती सोय करावी.
- आवश्यकता असल्यास संदर्भित करणे सोपे जावे म्हणून टाळेबंदीच्या काळात महिलांना स्वीकारणाऱ्या आश्रय गृहांची यादी तयार असावी.
- बाल कल्याण समितीच्या सदस्यांशी संपर्क करून टाळेबंदीच्या काळात कामकाजाची पद्धत जाणून घ्यावी ज्यामुळे काळजी आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या आणि संस्थेत राहण्याची गरज असलेल्या मुलांना संदर्भित करताना अडचणी येणार नाहीत.

कोविड-१९ पासून बचाव करण्यासाठीचे खालील मुद्दे पुन्हा एकदा सांगा

- ❖ घराबाहेर पडताना नेहमी मास्क वापरावा.
- ❖ बाहेर असताना दुसऱ्या व्यक्तीपासून कमीत कमी एक मीटर इतके अंतर ठेवावे.
- ❖ जेवण बनविण्यापूर्वी, जेवण्यापूर्वी, बाहेरून घरात आल्यावर आणि शौचास जाऊन आल्यानंतर नेहमी साबण आणि पाण्याने हात स्वच्छ धुवावे.
- ❖ अंगदुखी, ताप, श्वास घेण्यास त्रास होणे अशा आरोग्याच्या तक्रारी असतील तर वैद्यकीय उपचार घेण्यास प्रोत्साहित करावे.
- ❖ कोणाचीही कोविड चाचणी सकारात्मक (पॉझिटिव्ह) आली म्हणून त्या व्यक्तीशी भेदभावाने वागू नये. कोविड हा उपचाराने बरा होणारा आजार आहे हे सांगावे.

- आत्महत्येचे विचार आणि आत्महत्येचे प्रयत्न यांची कितपत शक्यता आहे व अशा विचारांची वारंवारीता किती आहे ते तपासावे. पीडित व्यक्ति आत्महत्या करण्याची किंवा तसा प्रयत्न करण्याची शक्यता खूप जास्त आहे असे वाटत असल्यास, पिडीत व्यक्तीच्या एखाद्या जवळच्या मित्र-मैत्रीणीला किंवा कुटुंबियाला / नातेवाईकास तिला आधार देण्यास सांगू शकतो का, त्यासाठी त्या व्यक्तीला संपर्क करू शकतो का ते विचारावे. तिची पुन्हा चौकशी करण्यासाठी तिच्याबरोबर संपर्क करण्याची परवानगी मिळवावी. असे विचार जर क्वचित येत असतील आणि जोखीम जास्त नाही असे वाटत असल्यास पिडीत व्यक्तीला सांगावे की कधीकधी आपल्याला निराश वाटू शकते. पण, हे विचार बऱ्याचदा क्षणिक असतात आणि परिस्थिती बदलल्यावर किंवा पिडीत व्यक्तीला आधार मिळाल्यानंतर ते बदलू शकतात.
- पिडीत व्यक्तीला नकारात्मक विचारांना बदलणे, भावनांवर नियंत्रण ठेवणे, तत्काळ समस्येचे निराकरण करणे आणि मन मोकळे करून कठीण परिस्थितीशी सामना करण्यास मदत करावी.

- मनातील असे विचार दूर करण्यासाठी काय करावे याबद्दल पिडीत व्यक्तीशी बोलावे. उदाहरणार्थ-हेल्पलाईनला किंवा जवळच्या व्यक्तीला फोन करणे, कोणतीही परिस्थिती जीव देण्या योग्य नसते हे तिला समजावून सांगणे आणि तिच्या मनात आशा निर्माण करणे.

ड) असुरक्षित लैंगिक संबंध, लैंगिक संबंधाची जबरदस्ती, आणि गर्भ निरोधकांचा वापर करण्यास विरोध करणे यासंबंधातील परिस्थिती हाताळताना -

१. नको असलेली गर्भ धारणा आणि लैंगिक संबंधातून पसरणारे संसर्ग टाळण्यासाठी सुरक्षित लैंगिक संबंधाच्या पद्धतीविषयी महिलेशी चर्चा करावी. तिला प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहन द्यावे जेणेकरून परिस्थितीची अधिक चांगल्या प्रकारे कल्पना येईल.
२. जर महिलेचा लैंगिक जोडीदार तिला गर्भनिरोधक साधनांचा वापर करू देत नसेल व स्वतःही करित नसेल तर असुरक्षित संबंधांच्या आरोग्यावर होणाऱ्या विपरीत परिणामांविषयी आणि नको असलेल्या गर्भ धारणेमुळे भविष्यात वाढणाऱ्या जबाबदाऱ्यांबद्दल त्याच्याशी बोलण्यासाठी तिची तयारी करून घ्यावी.
३. नको असलेली गर्भधारणा झाली असल्यास आणि महिलेला वैद्यकीय गर्भपात (MTP) करण्याची इच्छा असल्यास रुग्णालयातील सेवासुविधा तिला सुरळीतपणे मिळतील हे पहावे, तिला प्रक्रियेची पूर्ण माहिती द्यावी.
४. महिलांना गर्भनिरोधक साधने उपलब्ध व्हावी म्हणून रुग्णालयातील वरीष्ठांबरोबर समन्वयन करावे.

लैंगिक व प्रजनन आरोग्यसेवांची उपलब्धता

- ❖ सरकारी रुग्णालये केवळ / मुख्यत्वेकरून कोविड १९साठी राखीव केली जाऊ शकतील. असे झाल्यास प्रसूतिपूर्व, प्रसूतिपश्चात सेवा आणि रुग्णालयात प्रसूती सेवा यावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.
- ❖ आपल्या रुग्णालयातून या सेवा पुरविल्या जात आहेत किंवा तात्पुरत्या स्वरूपात खंडित केल्या आहेत याची नेहमी माहिती ठेवावी. सरकारी क्षेत्रातील कोणकोणत्या आरोग्य केंद्रात, दवाखान्यात, नागरी आरोग्य केंद्रांत प्रसूतिपूर्व, प्रसूतिपश्चात सेवा, गर्भ निरोधक साधने / पद्धती, प्रसूती आणि गर्भपात सेवा उपलब्ध आहेत याची खात्री करून घ्यावी.
- ❖ गरोदर महिलांना संदर्भित केले असता त्यांना जेथे संदर्भित केले आहे त्या आरोग्य केंद्रात पोहोचविण्यासाठी रुग्णवाहिका किंवा अन्य प्रवास साधनांची सोय रुग्णालयाच्या अधिकाऱ्यांच्या समन्वयाने करावी.
- ❖ गरोदर आणि स्तनपान देणाऱ्या महिलांचा टेलिफोनच्या माध्यमातून वैद्यकीय आधार देणाऱ्या संस्थांशी संपर्क करवून द्यावा.

ई) महिलेने विनंती केल्यास हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीशी बोलण्याविषयी -

१. सध्याच्या परिस्थिकीक महिलांवर आलेला ताण / असलेल कामाचा बोजा समजून घेण्यास तिच्या पति / जोडीदारास मदत करावी.
२. महिलेच्या संमतीने सुरक्षित लैंगिक संबंध ठेवण्यासाठी त्याला प्रोत्साहित करावे. गर्भ निरोधक साधने मिळणे मुश्किल होऊ शकते त्यामुळे त्याने जबाबदारीने वागावे हे सांगावे. तिच्या कष्टाविषयी त्याने संवेदनशील असावे, तिला लैंगिक संबंधांची इच्छा नसू शकते हे समजून घ्यावे व शारीरिक संबंधांसाठी तिच्यावर जबरदस्ती करू नये; याविषयी त्याच्याशी बोलावे.
३. कोरोना विषाणूच्या प्रभावपासून स्वतःला आणि परिवाराला वाचवण्यासाठी शारीरिक अंतर ठेवणे, कुटुंबाच्या आरोग्याकडे लक्ष देणे आणि घरातील जबाबदाऱ्या वाटून घेणे आवश्यक आहे हे पुन्हा सांगावे.
४. महिला आणि पुरुष यांच्यात परस्परांबद्दल आदर, समतेवर आधारित आणि हिंसाचारमुक्त नातेसंबंध हे दोघांच्या चांगल्या आरोग्याकरता आणि हिताकरता आवश्यक आहे हे स्पष्टपणे सांगावे.
५. कुठल्याही परिस्थितीत हिंसेचे समर्थन केले जाऊ शकत नाही यावर जोर द्यावा.

उ) बलात्कार पीडितांसाठी न्यायवैद्यकीय सेवा

१. भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने बलात्कार पीडितांसाठी आवश्यक अशा न्याय वैद्यकीय सेवा, या अत्यावश्यक सेवा असल्याचे जाहीर केले आहे.
२. एखादी बलात्कार पीडिता / लैंगिक हिंसा पिडीत महिला आणि तिचे कुटुंबिय रुग्णालयात आले तर त्यांना विनाविलंब सेवा मिळेल हे पहावे.
३. रुग्णालयातील विविध विभागांशी समन्वयन करून तिला अग्रक्रमाने सेवा पुरविली जाईल व कमीत कमी वेळ वाट पहावी लागेल हे पहावे. आरोग्य सेवक कोविड-१९ संदर्भातील कर्तव्यामध्ये व्यस्त असल्यास पिडीत व्यक्तीला वाट पहावी लागू शकते यासाठी तिची मानसिक तयारी करावी आणि तिची काळजी घेतली जाईल याची हमी द्यावी.
४. वैद्यकीय, पोलिस व कायदेशीर प्रक्रिया पीडितेला आणि तिच्या कुटुंबियांना समजावून सांगाव्यात. यामुळे रुग्णालयातील न्यायवैद्यकीय तपासणी वेळी तिला अवघडलेपणा वाटणार नाही.
५. आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाच्या बलात्कार पीडितांच्या तपासणी आणि काळजी संदर्भातील २०१३ साली प्रसिद्ध केलेल्या मार्गदर्शिका आणि प्रोटोकॉलनुसार सेवासुविधा दिल्या जात आहेत याची खात्री करून घ्यावी.

कोविड-१९चा संसर्ग झालेल्या पिडीत महिला

कोविड-१९शी संबंधित असलेल्या कलंकामुळे संसर्ग झालेल्या व्यक्तीसोबत भेदभाव केला जातो आणि परिणामी ती व्यक्ती एकटी पडते. हिंसापिडीत व्यक्तीला कोविडचा संसर्ग झाल्यास त्यांच्या सोबत गैरवर्तन, दोषारोप, एकटे पडणे आणि वाळीत टाकणे हे धोके अधिक असू शकतात. जर अशी एखादी स्त्री केंद्रात पोहोचली किंवा एखाद्या समुपदेशकाला तिला भावनिक आधार देण्यासाठी तिला दाखल करून घेतलेल्या आरोग्य केंद्र / सुविधेत बोलावले गेले तर

- ❖ तुम्ही तिच्यावर पूर्ण विश्वास ठेवाल असे आश्वासन द्या. तिला संसर्गाबद्दल आणि हिंसाचारांबद्दल मनमोकळेपणाने बोलता यावे याकरता मदत करा.
- ❖ तिला विलगीकरणाच्या सुविधेची आवश्यकता आहे का याची चाचपणी करा आणि तिला या कालावधीत काय करावे आणि काय करू नये याबद्दल समजावून सांगा. वेळेवर वैद्यकीय मदत आणि भावनिक आधार मिळण्याचे आश्वासन दिल्यामुळे तिचा आत्मविश्वास वाढू शकतो. योग्य मदत व उपचारांच्या सहाय्याने कोविड संक्रमणावर यशस्वीरीत्या मात केलेल्या लोकांची सकारात्मक उदाहरणे द्या.
- ❖ तिच्याशी संसर्गातून बरे झाल्यावर काय करावे आणि त्यानंतर निवासाचे काय पर्याय उपलब्ध आहेत यावर चर्चा करावी. तिच्याकडे निवासाचे पर्याय उपलब्ध नसल्यास निवासाच्या तरतूदीसाठी आश्रय गृहांशी संपर्क साधावा. पिडीत व्यक्ती कोविड संसर्गातून नुकतीच बरी झाली असल्याची आगाऊ सूचना देऊन, तिच्याकडे ती बरी झाली असल्याचे वैद्यकीय प्रमाणपत्र आहे हे सांगावे. महिलेला कोविड संसर्ग होऊन गेला असल्यामुळे आश्रय गृहातील निवासा दरम्यान तिच्याशी भेदभाव केला जाणार नाही आणि तिच्या पूर्वीच्या कोविड स्थितीविषयी गोपनीयता राखली जाईल याची खात्री करून घ्यावी.

क) आर्थिक असुरक्षितताविषयी परिस्थिती हाताळताना आणि अन्य संसाधनांशी जोडून देताना

१. टाळेबंदीचा कुटुंबाच्या उत्पन्न आणि कमाईवर कसा परिणाम झाला आहे ते तपासून पहा.
२. आपत्कालात मदत पुरविणाऱ्या संस्थांची माहिती जवळ ठेवावी व महिलेला पुरवावी म्हणजे ती या सेवा मिळवू शकेल. त्यापूर्वी या संस्था खरोखरीच मदत करतील आणि महिलेला विनाकारण खेपा मारायला लावणार नाहीत याची खात्री करून घ्यावी. आपण स्वतः या संस्थांना संपर्क करून महिलेला त्यांच्याशी जोडून देणे फायद्याचे ठरते.
३. वस्ती पातळीवर काम करणाऱ्या संस्था व गटांच्या संपर्कात रहावे यामुळे महिला घरी परत गेल्यावर तिच्यावर पुन्हा हिंसा होऊ नये म्हणून घराजवळच आधार / मदत उभी करता येईल व पीडितेस या संस्था गटांकडे संदर्भित करता येईल.

४. सरकारी रेशनच्या दुकानात शिधावस्तूंच्या उपलब्धतेविषयी माहिती महिलेस द्यावी. तिच्याकडे रेशन कार्ड नसेल तर ती काय करू शकते ते तिला सांगावे व मदतकार्य करणाऱ्या गटांशी तिला जोडून द्यावे.

ख) हिंसापिडीत महिलांना फोनच्या माध्यमातून आधार सेवा देणे

१. महिलांना घराबाहेर पडणे शक्य नसल्याने आपल्याकडे आधीच नोंदणी केलेल्या (मदत घेण्यासाठी येऊन गेलेल्या) महिलांना फोन करणे उपयोगी ठरेल.
२. समुपदेशनाच्या वेळी महिलेने दिलेल्या आणि तिच्या केस पेपर / फाईलमध्ये नोंदवलेल्या सुरक्षित फोन क्रमांकावरच फोन करावा. हे लक्षात ठेवावे कि, तिच्यावर हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीसह तिच्या कुटुंबातील सर्वच व्यक्ती घरी असतील. **तुमच्यावर हिंसा होत आहे का असे विचारून संभाषणाची सुरुवात करू नये.**
३. सर्वसाधारण चौकशीने संभाषणाची सुरुवात करावी. उदा. ज्यांनी पूर्वी रुग्णालयातून सेवा घेतल्या आहेत अशा महिलांना रुग्णालयातून चौकशीसाठी फोन केले जात आहेत, असे सांगून सुरुवात करावी. तिच्या आरोग्यविषयी चौकशी करावी, इतर काही मदतीची गरज आहे का ते पहावे जसे कि अन्न / किराणा या स्वरूपातील आपात्कालीन मदत, आणि तिला कोणत्याही प्रकारचे सहाय्य हवे आहे का ते विचारावे. तिला गरज असल्यास त्या प्रकारच्या सेवा देणाऱ्या संस्थांची माहिती द्यावी व त्यांच्याशी समन्वयन करून महिलेला कमीत कमी कष्टात ती मदत मिळेल हे पाहावे.
४. तिच्या बोलण्याच्या पद्धतीकडेही लक्ष असू द्यावे जेणेकरून ती मोकळेपणाने बोलू शकते आहे का हे समजू शकेल. लक्षपूर्वक ऐकणे हे येथे फार महत्त्वाचे आहे कारण फोनवर बोलणारी व्यक्ती महिलेला प्रत्यक्ष पाहू शकत नसते. त्यामुळे सर्व तपशील बारकाईने ऐकणे आवश्यक आहे.
५. जर तिने हिंसा होत असल्याचे सांगितले तर विभाग क, ड, ई मध्ये सांगितल्याप्रमाणे महिला सुरक्षित आहे का हे तपासावे,

ग) अपंगत्व असलेल्या महिला^६

१. भारतात अपंगत्व असणाऱ्या महिला आणि मुलींना आरोग्य सेवांचा लाभ घेणे, नोकरी मिळवणे तसेच शिक्षण घेणे यासाठी अनेक अडचणीचा सामना करावा लागतो. कोविडच्या साथीमुळे आधीच मर्यादित पोहोच असणाऱ्या महिला व मुलींच्या मार्गात अधिक अडथळे येण्याची शक्यता आहे. घरातील इतर कामाचे ओझे वाढल्यामुळे अपंग व्यक्तींची देखभाल करणाऱ्या व्यक्तींचे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होऊ शकते. ज्या अपंग व्यक्ती सहाय्यकांची मदत घेत होत्या त्यांना आता शारीरिक अंतर पालनांच्या नियमामुळे अडचणींचा सामना करावा लागू शकतो कारण त्या आंघोळ तसेच इतर दैनंदिन कामांसाठी त्यांच्या सहाय्यकावर अवलंबून असतात.

^६ संयुक्त राष्ट्रसंघ मानव अधिकार (एप्रिल २९, २०२०). कोविड १९ आणि अपंग व्यक्तींचे हक्क - एक मार्गदर्शिका https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Disability/COVID-19_and_The_Rights_of_Persons_with_Disabilities.pdf या संकेतस्थळावरून मिळवला. (मूळ भाषा : इंग्रजी)

२. सेवांबद्दल जागरुकता निर्माण करणे, सहज संपर्क करता येईल अशा हेल्पलाइन, शॉर्ट मेसेज सर्व्हिसेस आणि व्हॉट्सअप मेसेज-लिखित तसेच व्हॉईस ओव्हर सेवा सुरु करणे तसेच आर्थिक आणि सामाजिक सुरक्षेचे जाळे विस्तृत करणे महत्त्वाचे आहे.
३. अपंग महिलांनी समुपदेशकांशी संपर्क साधल्यास, त्यांच्या भावना समजून घेऊन आणि त्यांच्याबद्दल गैरसमज करून घेतला जाणार नाही याची हमी देऊन त्यांना मोकळेपणाने बोलता येईल असे वातावरण तयार करावे. त्यांना विविध प्रकारच्या अपंगत्वाचा सामना करणाऱ्या व्यक्तींचा सहाय्य गट आणि / किंवा व्यक्ती यांच्याशी विविध माध्यमांनी जोडून दिल्यास त्यांना एकटेपणाच्या भावनेचा सामना करण्यास मदत होऊ शकते.
४. काही वेळेस प्रत्यक्ष मदतीची आवश्यकता असू शकते. उदाहरणार्थ, गर्भनिरोधक सेवा मिळवण्याकरता अपंग व्यक्तीला योग्य संसाधनांशी जोडणे.

घ) रुग्णालयातील आरोग्य सेवा देणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आधार / मदत / पाठिंबा (Solidarity)

१. समुपदेशन केंद्र रुग्णालयात / आरोग्य सुविधा केंद्रात असल्यास, रुग्णालयातील आरोग्य सेवा पुरविणाऱ्या व्यक्तींना आपण कोणत्या प्रकारे मदत करू शकतो ते तपासून घ्यावे.
२. आरोग्य सेवा कर्मचाऱ्यांवरील विशेषतः महिला कर्मचाऱ्यांवरील कामाचा ताण वाढला आहे याची जाणीव ठेवावी.
३. तुमच्या नियत कामांव्यतिरिक्त अन्य कामे करण्याची तुमची तयारी असल्याचे रुग्णालयातील वरिष्ठांना सांगावे. असे करताना वन स्टॉप सेंटरची टीम एका ठराविक वेळेत मदत करू शकेल / जबाबदाऱ्या घेऊ शकेल हे सांगावे.

च) कोविड १९ साठीच्या वस्ती पातळी वरील कामात महिलांवर होणाऱ्या हिंसेच्या मुद्याचे एकत्रीकरण करण्याविषयी :

१. आशा / उषा / ए.एन.एम. (वस्ती पातळीवर काम करणारे आरोग्य कर्मचारी) तसेच आंगणवाडी कार्यकर्त्या ह्यांची कोविड १९ संबंधी संदेशातूनच / संदेशाबरोबरच महिलांवर होणाऱ्या हिंसेसंबंधी संदेश देण्याची तयारी करून घ्यावी.
२. महिलांवर होणारी हिंसा थांबविण्यासाठी वस्ती पातळीवरच मदत घ्यावी. यासाठी आय.ई.सी./माहिती देणारे साहित्य तयार करावे व ते महिलांपर्यंत पोहोचवावे.

छ) स्वतःची काळजी घेण्याविषयी

१. सध्या ज्या परिस्थितीत काम चालू आहे ती कठीण / खडतर आहे हे मान्य करा.
२. आवश्यकता वाटल्यास दिवसाच्या शेवटी तुमच्या टीमच्या सदस्यांशी/पर्यवेक्षकांशी तुमचा दिवस कसा गेला, आणि दिवसाच्या शेवटी तुम्हाला कसे वाटत आहे याविषयी निःसंकोचपणे बोला.

३. जर कामाचा ताण खूपच जास्ती वाटत असेल तर तुमच्या टीम मधील इतर सदस्यांशी बोला आणि कामाचा आराखडा लवचिक बनवा.
४. तुम्ही देत असलेल्या सेवा महिला आणि मुलांसाठी अतिशय महत्त्वाच्या आहेत हे लक्षात घ्या.
५. शारीरिक आरोग्य राखण्यासाठी आणि प्रतिकारशक्ती वाढविण्यासाठी आरोग्यपूर्ण आहार घ्या / खाण्यापिण्याच्या निरोगी सवयी लावून घ्या.
६. आजारापासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी वारंवार हात धुणे, मास्कचा वापर करणे आणि कामाच्या ठिकाणीही शारीरिक अंतर ठेवणे या गोष्टी अमलात आणा.

स) नोंदी ठेवणे / दस्तऐवजीकरण

१. सध्याच्या साथीच्या काळात होणाऱ्या हिंसाचाराचे स्वरूप, त्याचे प्रकार आणि परिणाम तसेच हिंसा थांबवण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेली विविध प्रकारची मदत या संदर्भात पुरावे तयार करण्यासाठी नोंदी ठेवणे / दस्तऐवजीकरण हा एक महत्त्वपूर्ण स्रोत असू शकतो. महिलांना प्रत्यक्ष भेटीद्वारे समुपदेशन तसेच फोनद्वारे देण्यात आलेली मदत या दोन्ही प्रकारच्या मदतीसाठी नोंदी ठेवाव्यात.
२. या नोंदीतून मिळालेले पुरावे सादर करताना, हिंसाचाराचा सामना केलेल्या महिलांनी दिलेली माहिती नैतिकतेने हाताळून, त्यातून त्यांची ओळख पटवू शकतील अशा गोष्टी वगळून ही माहिती सादर केली जावी.

आभार : ही मार्गदर्शक तत्वे संगीता रेगे आणि पद्मा भाटे-देवस्थळी यांनी अनुप्रिया सिंह, चित्रा जोशी, मृदुला सावंत, अनघा प्रधान, सुजाता आयरकर यांच्याशी चर्चा करून तयार केली आहेत. डॉ. प्रभा चंद्र, अरुणा बुरटे आणि मेजिन रीजेन्डर्स यांनी टिपणी करून ही मार्गदर्शक तत्वे अधिक उपयुक्त करण्यास मदत केली यासाठी आम्ही त्यांचे आभारी आहोत.

सेंटर फॉर इन्क्वायरी इन टू हेल्थ ऍण्ड अलाईड थीम्स

‘सेहत’ (सेंटर फॉर इन्क्वायरी इनटू हेल्थ अँड अलाईड थीम्स) हे अनुसंधान ट्रस्टचे संशोधन केंद्र आहे. आरोग्य विषयक लोकाभिमुख संशोधन व सामाजिक कार्य करण्यासाठी १९९१ साली सेहतची स्थापना झाली. आरोग्य व आरोग्य सेवा हा जनतेचा हक्क आहे, हा समज समाजात घट्ट व्हावा या दिशेने सेहतचे संशोधन व इतर सामाजिक कार्य चालते. सेहतने १९९४ पासून सामाजिक आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या खालील चार पैलूंवर प्रकल्प हाती घेतले आहेत - आरोग्य-सेवा व त्याचे अर्थकारण, आरोग्य-विषयक कायदे व नैतिकता, रुग्णांचे हक्क, स्त्रियांच्या आरोग्याचे प्रश्न, स्त्रियांवर होणारी हिंसा व आरोग्य.